

VERMES GÁBOR

A délszláv törekvések és a magyar nacionalizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában

„Európa egyetlen országában sem jelentkeznek olyan változatossággal a bonyolult és megoldásra váró problémák, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában; s ezek között nincs fontosabb és sürgetőbb a délszláv kérdésnél.“¹

Robert W. Seton-Watson, a Monarchia prominens kutatóinak egyike ezekkel a szavakkal vezette be 1911-ben megjelent *A délszláv kérdés* című könyvét (*The Southern Slav Question*). Pontosan három évvel később a nagy horderejű szarajevói esemény hathatósan igazolta állítását, mely valójában már 1911-ben teljesen megalapozott volt; a délszláv kérdés erre az időre már egyre inkább a Monarchia Achilles-sarkává vált.

E sebezhetőség először 1903-ban mutatkozott meg, amikor Szerbiában megbukott az osztrákbarát Obrenović dinasztia, és a Karadjordjevićek új kormányrendszere nekilátott, hogy fokozatosan felszabadítsa Szerbiát a Monarchia fojtogató gazdasági és politikai gyámsága alól. Mivel a Monarchia sem megfordítani, sem feltartóztatni nem volt képes e folyamatot, Bosznia-Hercegovina annektálásával igyekezett gátat vetni Szerbia további térnyerésének. E merész akció nem hozta meg a kívánt eredményt: az annexió felszította a szerb nacionalizmust, ráadásul Ausztria-Magyarország magára vonta Oroszországnak – Szerbia új oltalmazójának – haragját. Ettől kezdve bármely összeütközés a Monarchia és Szerbia között magában hordozta egy világháború kitörésének lehetőségét.

Amikor az 1912–13-as Balkán-háborúk tovább növelték Szerbia hatalmát és tekintélyét, Bécsben a családottság hullámai magasra csaptak. Egy erős és magabiztos Szerbia végtére is központja lehet egy nagyobb Szerbiának, vagy akár egy Jugoszláv államnak is. Birodalmi szempontból mindkét lehetőség veszélyeztette Ausztria-Magyarország délszláv tartományainak jövőjét, s ezzel együtt a Monarchia pusztá létét is. 1910-ben csaknem ötmillió délszláv, a teljes népesség megközelítően tíz százaléka élt a Monarchiában.² A Balkán-háborúk idejére Szerbia már elkerülhetetlenül vonzást gyakorolt nemcsak a Monarchiában élő szerbekre, de kisebb mértékben a horvátokra és a szlovénekre is. A huszadik század elején a délszláv egység már nemcsak költők álma volt, hanem politikai programként kihívást jelentett a Monarchia status quo-jával szemben.

E politikai program kibontakozása tovább fokozta Bécs aggodalmait. Heinrich Clam-Martinic gróf, az osztrák felsőház egyik befolyásos képviselője

– a későbbi miniszterelnök – 1912 novemberében a következőt mondta barátjának, a csehországi német Josef Maria Baernreithernek: „Vagy Szerbiának kell behódolnia előttünk, vagy a mi szerb-horvátainknak a szerbek előtt. Vagy az előbbi, vagy az utóbbi elkerülhetetlen – nincsen harmadik lehetőség.“³

1913. október 3-án a közösügyi miniszterek tanácsának ülésén az osztrák miniszterelnök, Karl Stürgkh gróf és Leo Biliński pénzügyminiszter is erős nyugtalanságának adott hangot Szerbia miatt. Stürgkh azt bizonygatta, hogy egy Szerbiát megalázó leszámolás életbevágóan fontos a Monarchiának, Biliński jóslata szerint pedig egy ilyen erőpróba csak idő kérdése, mivel a szerbek csak a megfelelő pillanatra várnak, hogy birtokba vehessék a Monarchia déli tartományait. Mint általában mindig, most is a vezérkari főnök, Franz Conrad von Hötzendorf tábornok volt a legagresszívabb a meghatározó birodalmi politikusok közül: javasolta Szerbia bekebelezését a Monarchiába; lehetőleg békés úton, de ha szükséges, akkor erőszak árán is.⁴

A magyarok Bécshez képest sokkal nyugodtabban fogadták a szerbiai helyzet változásait. Baernreithert megdöbbenette a budapestiek túlzott magabiztossága, mely elárulta bizodalalmukat a status quo fenntarthatóságában. „Magyarországnak, mindannak ellenére, ami a Balkánon történt – panaszkodott 1912. november 13-án –, még mindig nincs fogalma a délszláv kérdés jelentőségéről.“⁵

A vezető magyar politikusok közül csak Tisza István gróf és ifj. Andrássy Gyula gróf kísérelte meg tudatosítani a katonai készenlét szükségességét. A kül- és katonapolitika fölötti aggályait azonban elmulasztották összekapcsolni a horvátországi és a délmagyarországi nemzetiségi kérdés reális értékelésével. Még azok a szerzők is, akik igencsak rokonszenveztek Tiszával, elismerték járatlanságát a délszláv kérdésben, s ezt alkalmanként maga Tisza is bevallotta.⁶

A magyar politikai elit leginkább azért hanyagolta el a külpolitikai kérdéseket, s különösképpen a délszláv problémát, mert a magyarok többsége független és Ausztriával egyenrangú államnak tekintette Magyarországot, s figyelmük a két ország kapcsolataira irányult. Noha nagyrészt az Ausztriával való paritás kötötte le érdeklődésüket, ez mégsem akadályozta a magyar politikusokat abban, hogy ne tulajdonítsanak terjeszkedő jelleget a magyarországi szlovák, román és német nacionalizmusnak. Ezeket „pánszlávnak“, „dákorománnak“ illetve „pángermánnak“ kiáltották ki, azt sugalmazva, hogy bizonyos kisebbségek s a határokon túl élő nemzetársaik széleskörű kapcsolatai mögött egyfajta nemzetközi összeesküvés húzódik, mely Magyarország rombadöntésére irányul. Ha a magyarok többet foglalkoztak volna azokkal a kisebbségek lakta vidékekkel, ahol a lehetséges külső támogatás a legfenyegetőbbnek tűnt, akkor a 20. század első felében mindinkább a délszláv tartományok kerültek volna a figyelem előterébe. E területek végtére is közel voltak a Balkánhoz, az ingatag nemzeti politikák térségéhez és az európai nagyhatalmi versengés keresztútjához. Ehelyett a magyarok úgy hitték, hogy a horvátok és a szerbek Magyarországon belül viszonylag nyugodt és zárt keretek között élnek. Ez a felfogás magyarázatot ad arra, hogy a magyar elit miért fordított oly kevés figyelmet rájuk, s ezzel együtt miért tudott oly keveset róluk. E nyilvánvaló paradoxon feloldására irányuló kísérlet fényt derít

nemcsak a magyar nacionalista felfogás furcsaságára, de a délszláv törekvések és a magyar nacionalizmus kölcsönhatásának természetére is.

A magyarok félelmei a szlávok fokozódó szolidaritás-érzésétől a 19. sz. első feléből erednek, amikor az erősödő magyar nacionalizmus nemcsak Bécs bürokratikus centralizmusával került összeütközésbe, de a horvátok, szerbek és szlovákok ébredező nacionalizmusával is. A magyar reformmozgalom liberális célokért harcolt a társadalmi és politikai szférában, azonban amint összekapcsolódott a nacionalizmussal természetesen egyúttjáró központosító törekvésekkel, a magyarok és a más nemzetiségek közötti konfliktus elkerülhetetlenné vált. A horvátok különleges esetnek számítottak, mert Szent István koronája alatt a politikai autonómia történeti jogával rendelkeztek, s ezt a magyarok is elismerték. Kossuth Lajos, aki az 1840-es évekre a magyar reformmozgalom elismert vezetőjévé vált, Horvátország esetében mindössze annyit kívánt elérni, hogy bevezessék a magyar nyelvet mint a hivatalos érintkezés eszközét a magyarok és a horvátok között. Máskülönben a horvát autonómiát továbbra is tiszteletben fogják tartani. „A horvát nemzetiség“-nek – jelentette ki egyik 1842-es beszédében – „törvényszerű alapja, történelmi előzménye van. [Ugyanez nem mondható el] az illýrről, mely egy panslavisticus ábránd, jövőre vonatkozik, s melynek a magyar szent korona birodalmában sem történelmi múltja, sem jogszerű jövője nincs.“⁷ Az illírismus, amire Kossuth utalt, elsősorban nyelvi és kulturális mozgalom volt, melyet Ljudevit Gaj indított el az 1830-as években – egy olyan mozgalom, mely támogatta a délszláv egység ügyét. Az 1840-es évekre erős politikai felhangokat kapott, mivel a horvátok ellenálltak azoknak a magyar próbálkozásoknak, melyeket autonómiájukra nézve sértőnek tartottak.

A szláv testvériség eszméje közvetlenül abból a történelmi szituációból fakadt, mely szlávok millióit szakította el egymástól, tette őket reményvesztetté – gyakran nem szláv népek elnyomásának alávetve. Nem véletlen, hogy e gondolatot átvették azok a közép-európai értelmiségiek, akik olyan népekhez tartoztak, melyek nem rendelkeztek teljesen független nemzetállammal, mint például a horvátok, illetve a szlovákok és a csehek, akik nem büszkélkedhettek még területi autonóm jogokkal sem. A szláv egység ábrándja erőt és reményt adott azoknak, akik a nemzeti autonómiáért vagy a függetlenségért folytatott küzdelemben a vesztes oldalon álltak. Szlávok azonban más szláv népek elnyomása alatt is éltek, mint például a lengyelek, akik érthetően húzódoztak ettől az eszménytől. Míg mások, például a szerbek, általában véve közömbösek voltak annak ellenére, hogy közülük nagy számban éltek Horvátországban, Dalmáciában, Magyarországon és a Török Birodalomban is. Nekik ugyanis már megvolt a saját államuk, a Szerb Fejedelemség. Így a szerb újjászületés bármiféle reménye hozzákapcsolódhatott egy, már létező állam expanziójához. A *Nacertanije* – a szerbek nemzeti programja, amit Belgrádban, az 1840-es évek derekán tettek közzé – sokkal inkább „nagyszerb“, mintsem pánszláv volt. Ez a megkülönböztetés – csakúgy, mint az illírismus és a pánszlávizmus mássága – a legtöbb magyar figyelmét elkerülte; a szláv öntudat bármilyen formáját pánszlávizmusként utasították el.

A magyarok szemszögéből a pánszlávizmus fenyegetőnek tűnt, mert minden látszólagos önbizalmuk ellenére veszélyben érezték magukat: azt hitték, minden oldalról ellenség veszi körül őket. Az eltúlzott hazafias retorika

egyidejűleg erősítette és ingatta meg az önmagukba vetett hitüket. A magyar szupremáciát éltető frázisok biztos támpontot nyújtottak egy bizonytalan világban. Másrésztől nemzeti ellenfeleik fellengzős szólamai csak fokozták a magyarok veszélyeztetettség-érzését, pontosan azért, mert az ő retorikájukat ugyanolyan komolyan vették, mint amennyire hittek a sajátjukban.

Így a 19. század közepén a magyarok a pánszlávizmust rettenetes ördögi erőnek tekintették, különösen azért, mert a hatalmas Orosz Birodalmat feltételezték a mozgalom mögött. Wesselényi Miklós báró – liberális reformer és Kossuth barátja – fenyegető következtetéseket vont le abból a tényből, hogy a magyarok síkságon élnek: biztos volt abban, hogy a környező hegyekben élő szlávok már készülődnek a végső összecsapásra. Magyarországot egy hegy lábánál álló kis kunyhóhoz hasonlította, mely folyamatosan ki van téve a lavinaveszélynek. Úgy vélte, hogy Magyarországot sokkal végzetesebben fenyegetik a szlávok, mint Európa bármely más országát. „Hazám, nemzetem – fakadt ki –, léted vagy nem-léted kérdése forog fenn; – ébredj és tegyél, – vagy veszni fogsz!”⁸

S valóban, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt úgy tűnt, a magyarok legsötétebb félelmei öltének testet. A Kossuth katonái ellen harcoló osztrák csapatokat nemcsak a horvát hadsereg támogatta, hanem a szerb és a szlovák felkelők is. A rövid életű magyar függetlenségnek pedig I. Miklós cár serege vetett véget. De alig húsz év múlva – a történelem iróniájaként – Magyarország Ausztriával egyenlő rangra emelkedett, míg a szerbek, szlovákok s kisebb mértékben a horvátok is újra alárendelődtek a magyar államnak.

Kétségtelen, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény teljes jogegyenlőséget biztosított minden magyar állampolgárnak, tekintet nélkül etnikai hovatartozására. Azon túl, hogy a törvény az egységes magyar politikai nemzet létét hangsúlyozta, megengedett bizonyos autonóm jogokat a nem magyar nemzetiségűeknek is, főleg kulturális és oktatási ügyekben. Sajnos a Budapest vezetése alatt megvalósulandó kulturális pluralizmus gondolatát – melyet Deák Ferenc és Eötvös József báró, a nemzetiségi törvény szorgalmazói képviseltek – nem lehetett fenntartani. A nemzeti kisebbségek vezetői ugyanis nem tartották kielégítőnek a magyar engedményeket. A magyar közvéleményt és a hivatalos politikát pedig keserű érzésekkel töltötte el az, amit a nemzetiségek múltbeli árulásának és a nekik tett magyar engedmények visszautasításának tekintettek, s egy olyan Magyarország létrehozására törekedtek, mely kizárólagos magyar szupremácián alapul.

E gyorsan változó keretek között a horvátok megtartották különleges helyzetüket. Eötvös József báró az általánosan elfogadott magyar felfogást juttatta kifejezésre, mikor 1865-ben azt állította, hogy a Magyarország és Horvátország közötti nézetkülönbség olyan politikai kérdésekre vezethető vissza, amelyeket egy kölcsönösen kielégítő alkotmányos megállapodás megoldhat.⁹ Az 1868-as *Nagodba* volt hivatott eleget tenni e feladatnak, mely a törvényhozásban, a belügyekben, az igazságszolgáltatásban és az oktatási ügyekben autonómiát biztosított Horvátországnak, míg a gazdasági és pénzügyeket közös – de inkább magyar – ellenőrzés alá vonta. Ráadásul a horvát kormányzat vezetőjét, a bánt – aki a magyar kormánynak tartozott felelősséggel –, az uralkodó nevezte ki a magyar miniszterelnök javaslata alapján.

A felszíni hasonlóságok ellenére a *Nagodbát* nem lehet az 1867-es

Ausztria és Magyarország közötti *kiegyezés* másolatának tekinteni. A *Nagodba* nem az egyenlők közötti paritás elvén nyugodott, hanem kompromisszum volt az egységes magyar állam és a horvát történelmi jogok között; egy olyan kompromisszum, mely nagyon is a túlsúlyban levő fél érdekeit szolgálta. Ez az egyensúlyhiány vezetett a későbbi horvát politikai mozgalmak egyenlőséget követelő célkitűzéséig, míg a magyarok hajthatatlanok maradtak és ellenálltak a horvát autonómia bármilyen további kibővítésének.

Magyar szempontból mindenféle horvát kísérlet, mely a status quo megváltoztatására irányult, Horvátország alkotmányos állapotát kívánta módosítani. A magyar politikai hagyomány mereven jogi és alkotmányos szempontokat tartott szem előtt; s e jogászias hangnem jellemezte az Ausztriával szemben állandóan hangoztatott panaszokat 1867 előtt és után is. Bár e sérelmeket szenvedélyes hazafias érzés táplálta, mégis szabatos jogi nyelvet használtak, mert úgy vélték, hogy ez átható erővel és méltósággal ruházza fel azokat. Magyarországon valamennyi nemzetiség politikai mozgalmá átvette ezt a hagyományt, következésképp kérelmeiket, panaszait, petícióikat túlzott gondossággal megfogalmazott jogi érvekkel látták el. Mindemellett – történelmi jogaiknak és politikai autonómiájuknak köszönhetően – egyedül a horvátoknak volt esélyük arra, hogy olyan érvekkel álljanak elő, amelyeket még ha vissza is utasítottak Budapesten, bizonyos fokú tisztelettel kezeltek.

A horvát-magyar viszony hangsúlyozottan jogi és alkotmányos jellege magyarázza a magyarok magabiztosságát: a kapcsolat paraméterei körülhatároltak voltak, a párbeszéd pedig ismerős nyelven folyt. A *Nagodba*, ez az írásba fektetett, aláírt és jóváhagyott megállapodás bármely adott kérdésben a magyar nemzeti államhoz való hűség, illetve az attól való eltávolodás mércéjéül szolgálhatott.

Ez a magabiztosság elképzelhetetlen lett volna akkor, ha az illír délszláv gondolat tovább erősödik Horvátországban, de ez nem így történt. Az 1867-es kiegyezés és a bécsi föderalista elveket valló Hohenwart-kabinet összeomlása után nem volt valós remény a délszláv egységre a Monarchián belül, még kevésbé azon kívül. Ennek ellenére az eszmét – bár vonzereje gyorsan csökkent – olyan kiváló férfiak tartották életben, mint Strossmayer püspök és Franjo Rački kanonok. Eltekintve megvalósíthatatlanságától, a délszláv egység ügyét eleve zátonyra futtatta a horvátok és szerbek közötti vallási és etnikai viszálykodás, amely azonnal fellobbant, amint az erőviszonyok alakulása elhomályosította az egység gondolatot. A nemzeti önérdek követelése, ha nem is hozott gyakorlati eredményeket, legalább úgy tűnt, hogy a nemzeti önbecsülés nagyobb hasznára válhat. Ebből a fontos szempontból a magyarok nemcsak az ellenfél, de a követendő minta szerepét is betöltötték.

Ante Starčević Jogpártja támogatta a heves horvát nacionalizmust. Magyar-, Habsburg- és szerbellenessége népszerűvé tette, mivel egyre csökkent annak a reménye, hogy a *Nagodbán* bármilyen radikális változtatást lehet tenni. Ez különösen akkor vált érezhetővé, amikor 1881-ben a katonai határőrvidéket hozzácsatolták Horvátországhoz. E területen a birodalmi hadsereg közvetlen irányítása alatt szerb és horvát katonáskodó közösségek éltek – így ez az akció jelentős mértékben növelte a horvátországi szerbek létszámát, s fokozta a súrlódásokat a horvát többség és a szerb kisebbség között.

A választójog szigorú korlátozása, s a választások körüli manipulációk a

Jogpártot folyamatosan ellenzékben tartották. A horvát nacionalizmus nem okozott riadalmat Budapesten, mert a magyar politikusok olyan ismert jelenségnek tekintették, amely teljesen az ellenőrzésük alatt áll. Bár a horvátok makacs elzárkózása bosszúságot okozott a magyar hatóságoknak, a horvát nacionalizmus megnyugtatta őket afelől, hogy milyen roppant nehézségekkel kell bármely délszláv egységet hirdető mozgalomnak szembenéznie. Ráadásul a magyar parlament horvát képviselői általában gondosan kiválogatott, jelentéktelen emberekből álltak; engedelmességükkel magyar képviselőtársaik figyelmét nemigen keltették fel. „Hátul a karzat alatt, külön fészkekre osztva – írta Mikszáth Kálmán a magyar parlament szatirikus rajzában – ülnek a hadakozó szászok és horvátok. Mit mondjunk az utóbbiakról? Azt, hogy egy horvát, két horvát, három horvát, – negyven horvát. És ezzel minden ki van merítve.“¹⁰

A feszültség Magyarország és Horvátország között 1883-ban robbant ki, amikor a magyar kormány – bizonyos magyarosító intézkedések útján – megkísérelte kiszélesíteni és megszilárdítani horvátországi fennhatóságát. E lépés nyilvánvalóan sértette a *Nagodbában* foglaltakat s annak szellemiségét is. A zágrábi tiltakozásokkal egyidőben Pesty Frigyes heves kirohanást intézett a horvátok ellen, akiket a magyarok ádáz ellenségeiként állított be. Megítélése szerint Horvátországnak teljesen be kellene olvadnia Magyarországba, mert „Magyarország függetlensége minden programban addig üres szó, míg a föderalizmus utolsó vára a Dráván túl el nem esik...“¹¹

Pesty azonban szemmel láthatóan nem tudta befolyásolni a Horvátországra vonatkozó általános magyar vélekedést. Szilágyi Dezső, a magyar liberálisok vezéralakja ezt mondta egyik 1883-as parlamenti beszédében: „A horvátországi állapotokat úgy tekintették..., hogy ha odalenn külső színe a rendnek megvan, és ha biztosítva van az, hogy az itteni horvát képviselők a kormányra szavaznak, akkor rendben van minden Horvátországban.“¹²

A feszültség alábbhagyott az új bán, Khuen-Héderváry Károly gróf kinevezésével, akinek hosszú ideig tartó hivatala alatt (1883–1903) sikerült stabilizálnia a helyzetet. Fel tudta sorakoztatni maga mögött mindazokat, akiknek valamilyen érdeke fűződött a status quo megőrzéséhez, és mesterien alkalmazta az „oszd meg és uralkodj“-elvet azzal, hogy a horvátokkal szemben a horvátországi szerbeket pártfogolta.

Khuen-Héderváry két évtizedes kormányzása tovább csökkentette a magyarok már addig is csekély érdeklődését Horvátország iránt. Igaz, az alkotmányos egység önjelölt szószólói továbbra is perlekedtek Horvátország státusza felett; ez azonban csak akadémikus kérdés volt, hiszen Horvátország teljes mértékben Magyarországtól függött. Beksics Gusztáv, a 19. század végi magyar nacionalizmus heves „bajnoka“ erőteljesen bizonygatta, hogy Horvátország nem alkot államot, pusztán csak egy autonóm tartomány. Thoroczkay Viktor báró még tovább ment azzal, hogy a nemzetiségi törvényt és a *Nagodbát* is a „szentimentális liberalizmus“ alkotásainak bélyegezte. Nem ismerte el továbbá gazdasági, pénzügyi és katonai téren a horvát részvétel alkotmányosságát. E szélsőséges nézet emlékeztetett ugyan Pesty korábbi állásfoglalására, de csak kivételt jelentett, s nem vált általánossá. Még Bánffy Dezső báró, a szélsőségesen sovinizta miniszterelnök (1895-1899) is elismerte közvetve Horvátország különleges státuszát, amikor megjegyezte, hogy

Horvátországnak joga van a szűkebb értelemben vett Magyarországtól elválasztó határvonalhoz, jöllehet integráns része az egységes magyar államnak.¹³

Az alkotmányjogi szempontokon túlmenően csak kevesen foglalkoztak Magyarországgal és Horvátországgal viszonyával. Bartha Miklós újságíró és parlamenti képviselő mindössze néhány cikket szentelt Horvátországnak abban az egyébként vaskos kötetben, mely a magyarországi nemzetiségiek problémáiról összegyűjtött írásait tartalmazza. Csekély számú Horvátországgal foglalkozó cikkei egyikében 1912-ben keserű szavakat használ: „Minél több kiegyezés – panaszok – annál több gyűlölködés... Sok kötelék fűz bennünket Horvátországhoz, mindazonáltal Horvátország nem tartozik hozzánk. Sem a posta, sem a vasút, sem a honvédség nem hozott létre érzelmi közösséget közöttünk... Köztünk és Horvátország között a lelki távolság olyan nagy, hogy mi sokkal inkább vagyunk osztrákok, mint amennyire a horvátok magyarok.”¹⁴

Egy másik szerző, Zay Miklós gróf horvátországi magyar földbirtokos – aki szélesebb keretek között foglalkozott a horvát helyzettel –, 1893-ban egy nagyon tanulságos röpiratot írt. Khuen-Héderváry odaadó híveként a bán kormányzatát Herkuleshez hasonlította, aki elpusztította a szörnyeket és megtisztította Augiász istállóját. Zay lelkesen szólt a bán keménységet és eleganciát váltogató politikájáról. Természetesen véve a horvátok magyarellenes érzelmeit, a következőt javasolta: „A horvát sakktáblán ügyesen kell játszani, mert körmönfont játékos az, ki szemben ül, s nem szabad nagylelkűen visszadni a fogságba esett sakkfigurákat.” Zay ezután elítélte a magyar kormányt, amiért az elhanyagolja Horvátországot. „A hajózható folyók szabályozása – írta – a magyar kormány hatáskörébe esik, mely újabb időben épp annyit végez itt, mint a Holdban vagy a Merkuron.” Zay hitt Horvátország erős kézzel való kormányzásában, ugyanakkor arra is gondolt, hogy Horvátország szegényes gazdasági körülményeit fejleszteni kell. A büntető intézkedések szerint már elavultak és nem szabad újra alkalmazni őket, különösen azért nem, mivel: „Horvátországra nemzetünk biztosabban építhet, mint némely isten hátamögötti tájak román lakóira. A horvátság mint olyan nem gravitál kifelé. A pánszláv eszme nem tudott gyökeret verni a Dráván túl. Strossmayer, a délszláv apostol is elvesztette lába alól a talajt. Starčević hívei, ezek a hamisítatlan horvát sovíniszták épp oly távol állnak a szerbtől, muszkától, csehtől, morvától, akár a pápuák vagy a szingalézek.”¹⁵

Mintha csak a magyarországi horvát és szerb közösségek közti mély szakadékot példázná az, hogy ez utóbbiak története végig a 19. századon át csak alkalmanként haladt párhuzamosan a horvátországi fejleményekkel. A magyarországi szerb népesség túlnyomó része az ország déli részén, a Vajdaságban (Vojvodina) élt, mely „... a szerb oktatás és a vallási élet központja volt, ezenkívül gazdasági és társadalmi szempontból a legfejlettebb szerb közösséget testesítette meg.”¹⁶ Az 1861-es Szerb Nemzeti Kongresszus határozottan kifejezésre juttatta a vajdaságiak kollektív öntudatát, követelve az autonómia teljes visszaállítását, amely már látszat-privilegiummá sorvadt akkorra, mikor 1860-ban az uralkodó visszavonta.

Svetozar Miletić és Mihajlo Polit-Desančić vezetésével a szerbek a Monarchia első éveiben is élénk politikai tevékenységet folytattak. Voltaképpen a Szerb Nemzeti Párt és annak orgánuma, az Újvidéken (Novi Sad) kiadott *Zastava*, valamint a szerb ifjúsági szervezet, az *Omladina* együttesen

képviselte a legaktívabb és politikailag legjobban szervezett nemzeti kisebbséget az 1867-es *kiegyezés* idején.¹⁷ Miletic állt azoknak a nem magyar – különösen román és szerb – képviselőknek az élén, akik, noha meg akarták őrizni Magyarország területi integritását, széleskörű nyelvi és politikai autonómiáért harcoltak annak keretei között. A Szerb Nemzeti Liberális Párt 1869-es nagybecskereki (Veliki Bečkerek) programja követte ezt a célt, s hangsúlyozta az együttműködés fontosságát a románok, szlovákok és szerbek között. Emellett szolidaritásukról biztosították az Ausztriában élő szlávokat és a török uralom alatt élő szerbeket is.¹⁸

Az 1867-es moszkvai pánszláv találkozón – abban az évben, amikor a szláv büszkeség és önérzet sérelmére megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia –, Polit-Desančić nem győzte magasztalni Oroszországot, mint távlataiban is fontos megnyilvánulási formáját a szlávok közötti összetartozástudatnak. Amikor 1875-ben, az Oroszország által támogatott balkáni pánszláv agitáció csúcspontján felkelések robbantak ki Boszniában, majd a rövid 1876-os szerb–török háború alatt: „... a vajdasági szerbeket lelkesedés töltötte el, de gyakorlatilag semmilyen segítséget nem nyújtottak.”¹⁹ Nem nehéz rájönni tétlenségük okára: mind a magyar, mind az osztrák hatóságok szigorúan érvényre juttatták azt az elhatározásukat, hogy a Monarchia délszláv lakosait távol tartják a konfliktustól. 1876-ban Mileticet – parlamenti mentelmi jogát megsértve – letartóztatták. Bírószág elé állították felségsértés, izgatás, valamint Szerbia céljaira történő önkéntesek toborzásának vádjával, s öt év börtönbüntetésre ítélték.

Miletic eltávolítása a politika színteréről nem az egyetlen megtorló intézkedése volt a magyar kormánynak. Újvidék (Novi Sad) városi autonómiáját kormánybiztos kinevezésével nyírálták meg 1868-ban, még az 1870-es évek közepének forrongó viszonyai előtt. Három évvel később a kormány felszámolta az *Omladinát*, majd 1872-ben egy altábornagy a magyar kormány kérésére feloszlatta a Szerb Nemzeti Kongresszust. Vádat emeltek több szerb politikus és szervezet ellen, s e vádak bővelkedtek belgrádi kapcsolatokra utaló feltételezésekben és burkolt gyanúsításokban.

Ennek ellenére, összevetve ezt a más nemzeti kisebbségek ellen felmerülő vádakkal, a magyarok szerbellenességének hangneme aránylag visszafogott volt. Valójában az elítélő „pánszláv“ jelzővel szinte kizárólag a szlovákokat bélyegezték meg, a szerbekre ritkán alkalmazták. Volt egy figyelemre méltó különbség a magyar büntető akciók mértékében és általános jellegében is: a szlovák kulturális és oktatási intézmények ellen – mint pl. a Matica Slovenska és a szlovák középiskolák – hisztérikus kampányt folytattak, míg a szerbekkel szemben viszonylag elnézőek voltak. Bár a kormány 1872-ben megvonta az állami segélyt az újvidéki szerb középiskolától, ugyanakkor egy másik szerb iskola felállítását határozta el, ahol „... a tanerők helyes megválasztása által a jó érzelmű szerbeknek lehetővé tétessék gyermekeiknek anyanyelvükön jó [azaz hazafias – V. G.] szellemben való neveltetése...”²⁰ A régi szerb gimnáziumnak sikerült túlélnie az állami segély elvesztését, míg összesen három szlovák gimnáziumot zártak be 1874–75-ben; ez utóbbi évben a Matica Slovenskát is felszámolták.

A magyar büntető intézkedések szigorúsága leginkább azért meglepő, mert a szlovák nemzeti mozgalom voltaképpen a leggyengébbek és a legfejlet-

lenebbek egyike volt Magyarországon. A szlovák középosztály és az értelmiség egyaránt jelentéktelen volt – a nemzeti kisebbségek valamennyi vezető rétege közül leginkább ők hajlottak arra, hogy engedjenek a magyar asszimiláció nyomásának és csábításának.²¹ Nem lehet párhuzamot vonni a forrongó Balkán és aközött a diplomáciai és katonai nyugalom között sem, mely Magyarország északi határai mentén, s azon túl is jellemző volt. A pánszláv propaganda természeténél fogva a Balkánon élő szlovák török uralom alóli felszabadítására összpontosult, s nem szentelt különösebb figyelmet a szlovákoknak. Svetozar Hurban-Vajanský, az oroszbarát szlovák költő fatalista lemondással a következőket írta egy orosz barátjának: „... ha a szlovákoknak nincs esélyük arra, hogy orosz hegemonia alatt éljenek, akkor már jobb lenne számukra, ha végképp elenyésznének.”²²

Mi a magyarázata ezekután a magyar politikai magatartás nyilvánvaló irracionálisának? Egyértelmű, hogy a pánszláv fenyegetést rosszul becsülték fel, s így azt is, hogy a külpolitikai kérdések milyen kölcsönhatásban állnak az országon belüli nemzetiségi áramlatokkal. A szláv támadástól való félelem a helyi körülményektől és a vidéki uraságok felfogásától függött, kiknek látókörét igencsak korlátozták mélyen rögzült előítéleteik és veszélyeztetettség-tudatuk.

Számos északi megyében a szlovákok jelentős számbeli fölényben voltak a magyarokkal szemben. A magyar álláspont szerint egyedül az asszimiláció előrehaladása tudta volna helyreállítani az egyensúlyt; a szlovák nemzeti öntudat bármilyen megnyilvánulása, még kulturális és oktatási téren is fenyegetőnek tűnt. A Vajdaságban ezzel szemben viszonylag egyenletesen oszlott meg a német, a magyar és a szerb lakosság. Amikor Mocșary Lajos, a nemzeti kisebbségek joggyenlőségének védelmezője 1887-ben Ujvidékre érkezett, a nemzetiségét tekintve vegyes összetételű tömeg lelkesedéssel fogadta. A szerbek egyetlen déli megyében sem alkottak abszolút többséget.²³ Ez a körülmény magyarázatot ad arra, hogy miért nem írt egyetlen jól ismert délről származó politikus sem Grünwald Béla *Felvidék* c. röpiratához hasonló művet. Az 1878-ban megjelent könyv sorait – a pánszlávizmus alattomos terjeszkedésére hivatkozva – a szerző félelmei hatják át.

Végeredményben tehát nem az volt a döntő tényező, amit a nem magyar nemzetiségűek mondtak vagy cselekedtek, illetve hogy milyen kapcsolatokat tartottak fenn, vagy egyáltalán voltak-e kapcsolataik a határokon túl élő nemzettársaikkal, hanem az, hogy a magyarok – s különösen a helyi hatóságok – fenyegetve érezték-e magukat vagy sem. Amint kialakultak bizonyos félelmek, nyomukban már meg is születtek a magyarázatok. Például a szlovák szervezetek tagadhatatlan gyengesége következtében ezek némiképp homályos és bizonytalan jeleget öltöttek, s ezt a magyarok gyanakvó szándékkal könnyen úgy állíthatták be, mint valami mélyebbre ható felforgató tevékenység fedezékét. Csábító volt összeesküvő pánszláv tendenciákat tulajdonítani a kezdetleges szlovák megnyilvánulásoknak. Az ország déli részén, a magát inkább biztonságban tudó s így toleránsabb magyar lakosság megtanult bizonyos fokig együtt élni a szerbek harcias szellemével, és meglegedettséggel fedezhette fel a horvátok és szerbek fokozódó ellentéteit. Nem meglepő, hogy ezek a helyi gondolkodási minták erősen befolyásolták a központi kormányzat különböző nemzetiségek felé irányuló politikáját. Hiszen a kormány

valójában a dzsentrí réteg irányítása alatt állt, melyet erősebb szálak fűztek Magyarország különböző vidékeihez, mint magához Budapesthez.

Ezenkívül a magyarok bátor harcosoknak ismerték el a szerbeket, ellenében a szlovákokkal, akikről az a kép alakult ki, hogy többnyire szolgálalkú és jámbor emberek – hacsak nem izgatták fel őket a „pánszláv agitátorok”.²⁴ Székács József, aki szerb népdalokat fordított magyar nyelvre, munkáját a szerbeknek mint „testvéreinknek” ajánlotta 1836-ban.²⁵ A testvéri érzések azonban hamar szétfoszlottak a forradalom és szabadságharc alatt, bár a szerb felkelők ellen vezényelt Perczel Mór tábornok nem titkolta ellenségeinek kijáró tiszteletét. „Szerbiából Knićanin parancsnok – jelentette Kossuth Lajos kormányzónak 1849. május 2-án – máris több ezer daliával küzd ellenem. Ezek utolsó emberig védik magukat.”²⁶

Szemere Bertalan, a forradalmi kormány utolsó miniszterelnöke 1854-ben írt egy verset Párizsban, melyet a szerb származású Vukovics Sebőnek, a Szemere-kormány egykori igazságügyminiszterének ajánlott. Ebben azt bizonygatta, hogy a magyar nemzet megbecsüléssel adózik mind Vukovicsnak, mind a szintén szerb származású Damjanics tábornoknak. Egy másik versében Szemere arról vallott: szánalmat érez a szerbek, e „vitéz nép” iránt, kiket Ausztria azzal „jutalmazott” a magyarok feletti győzelmükért, hogy szolgáskorba juttatta őket.²⁷ 1861-ben Jókai Mór, az egykori forradalmár, író, újságíró és politikus Újvidékre utazott, hogy részt vegyen egy vagyonos szerbről, a művészetek pártfogójáról való megemlékezésen, melyet a legjelentősebb szerb kulturális társaság, a Matica Sprska rendezett. Jókai igen jól érezte magát és reményét fejezte ki az iránt, hogy a magyarok és a szerbek közötti barátságos versengés fog kialakulni az oktatás és a kultúra terén, s hogy háborúskodás helyett kölcsönösen segíteni fogja egymást e „két testvérnép”.²⁸

Ezek után érthető, hogy az ország déli részén a magyarok és szerbek közötti bizalmas viszony, egymás megbecsülése, s talán még a jóakarát is megkímélte a szerbeket a hivatalos zaklatások jelentős részétől. Emellett a Vajdaság különleges politikai és gazdasági viszonyai is segítették a két nép viszonylag jó kapcsolatainak megőrzését. Az 1870-es évek végétől kezdve a politikailag aktív szerb lakosság energiáját a konzervatív papság és a liberális laikusok között dúló harc, valamint a különböző szerb csoportosulások és pártok közti viszálykodások kötötték le.²⁹ 1881-ben Újvidék főispánja jelentést tett Tisza Kálmán miniszterelnöknek a Matica Sprska egyik gyűléséről. Annak ellenére, hogy a szervezet tisztségviselőinek inkább radikális, mintsem mérsékelt nacionalistákat választottak, a főispán beszámolójában nyoma sem volt aggodalomnak vagy pániknak.³⁰ Három év múlva a mérsékeltet vették át a Liberális Párt irányítását, ami arra ösztönözte a Miletic irányvonalához hű Polit-Desancicót, hogy 1885-ben kilépjen és saját pártot alapítson. Bár a mérsékeltet befolyása csökkent, az egység mégsem állt helyre: Polit liberális hívei és egy új csoportosulás, a Jaša Tomić vezette radikálisok közötti dühödő ellenségeskedés folytatódott.

Ez idő alatt, a 19. század utolsó két évtizedében a Vajdaság kedvezően alakuló gazdasági körülményei lehetővé tették azt, hogy a nemzeti kérdéseket gazdaságiak váltsák fel.³¹ A szerb nagypolgárságnak és az aránylag tehető birtokos parasztságnak egyaránt anyagi érdeke fűződött a nyugalom megőrzéséhez. Míg a tisztán magyarlakta területeken 48,3% volt a művelhető földte-

rület aránya, a román és rutén régiókban 30%, illetőleg 21,2%, a Vajdaságban pedig 70%. Így érthető, hogy a szerb parasztság életszínvonala is lényegesen magasabb volt, mint a szlovák, román vagy rutén parasztoké.³² A nagyszámú szerb agrárproletariátus a felnőtt férfilakosság 33,7%-át tette ki 1904-ben. Ők nem húztak számottevő hasznot ebből a magas életszínvonalból, de ahelyett, hogy szerb nemzeti célokért harcoltak volna, inkább jobb munkafeltételek elérésére törekedtek.³³

Szerbia leginkább a 19. század e két utolsó évtizedében függött a Monarchiától, ami nemcsak tekintélyét csökkentette, hanem vonzerejét is, s ez megnehezítette a határain kívül élő szerbeknek, hogy követendő mintának tekintsék. Még az 1890-es években – különösen a románok között – megélénkülő politikai tevékenység sem tudta felfrissíteni az elerőtlenedett vajdasági nemzetiségi politikát, s úgy tűnt, mintha a délszlávok és a magyarok egyaránt elégedettek lennének egymással. Az 1898 és 1906 közötti időszakban csak négy szerbet ítéltek el politikai tevékenység miatt, míg a románok közül 210-et (1897–1908), a szlovákok közül pedig 560-at (1896–1908).³⁴

Két 1903-as esemény határozott fordulatot jelzett a Monarchián belüli délszláv kérdést illetően. A szerbiai dinasztia váltás megerősítette azt a szerb elhatározást, hogy lerázzák magukról a Monarchia fojtogató gyámkodását. Khuen-Héderváry távozása Horvátország éléről pedig olyan erőket szabadított fel, melyeket ügyesen irányított kormányrendszere eddig megakadályozott abban, hogy akár a horvát, akár a délszláv ügyet előrelendítsék.

A délszláv gondolat szószólói többségükben fiatal horvátok voltak, akik – összefogva néhány szerbvel – felismerték a testvérgyilkos versengés hiábavalóságát, s a mellőzött, de teljesen soha el nem feledett délszláv egység gondolatának felelevenítését hirdették. A vezéralakok között volt két dalmáciai horvát, Frano Supilo és Ante Trumbić, valamint egy horvátországi szerb, Svetozar Pribičević. Az 1905-ös horvát-szerb koalíció létrehozása – melynek határozatait külön-külön hagyták jóvá a horvát és a szerb képviselők Fiumében (Rijeka) illetve Zágrábban (Zadar) – új fejezetet nyitott a délszlávok történetében, s az Ausztriához és Magyarországhoz fűződő kapcsolataikban is. Ez a két megállapodás szentesítette a magyar és a délszláv nép egymásrautaltságát és biztosította a délszlávok támogatását a magyarok Bécs ellen folyó küzdelméhez.

E harc alapjait 1905 januárjában vetették meg, amikor a magyar pártok koalíciója nem várt győzelmet aratott Tisza István gróf liberálisai fölött. E koalíció a Magyarország és Ausztria közötti kötelékek lazítására törekedett – különösen a közös katonai és gazdasági ügyekben –, de nem kérdőjelezte meg az 1867-es *kiegyezés* érvényességét. Ferenc József visszautasította a koalíció követeléseit, és egy oktrojált kormányt erőltetett az országra. 1905 őszére már széles körben nehezteltek Ausztriára, s az állami önkénnyel szemben ellenállás bontakozott ki Magyarországon. A sarokba szorított koalíció néhány vezetője a horvát-szerb koalícióval kötendő szövetségre törekedett. Kossuth Ferenc, a magyar koalíció vezérlő bizottságának elnöke 1905. október 7-én egy buzdító táviratot küldött a horvát képviselőknek. Ebben kijelentette, hogy a magyarok eddig mindig megosztották kivívott jogaikat a horvátokkal; végül így kiáltott fel: „Várunk titeket reménnyel és szeretettel.”³⁵

A magyarországi zűrzavar alaposan próbára tette a dualizmus életképességét – a délszlávok nagy örömmel fedezték fel megújuló erejük forrását a kölcsönös támogatásban s ügyesen kihasználták a konfliktust. Szerbia – gazdasági és politikai egyenjogúsításra törekedve – szintén elégedett volt az események alakulásával, s ebben az időszakban Belgrád és a horvát-szerb koalíció széleskörű kapcsolatokat alakított ki egymással. Úgy tűnt, hogy az Ausztria és Magyarország közötti nézeteltérés közös érdekeiket szolgálja,³⁶ s így Szerbia valóban a délszlávok „Piemontjává“ kezdett válni.³⁷

A magyarok nem voltak ennyire előrelátóak a szövetség megkötésekor. Kétségtelen, hogy mindenfajta szövetség rövid távon taktikai előnyökkel jár. Azonban Kossuth Ferenc – a nagy politikai vezér középszerű fia – és a hozzá közel állók félremagyarázták a helyzetet. Mélyen meg voltak győződve arról, hogy Magyarország nem részesült egyenlő bánásmódban Ausztriával, s az osztrákok szemében „...Magyarország csak olyan »Provincz« , mint Galícia, Dalmácia, stb., csak éppen valamivel nagyobb autonómiával, mely ezidő szerint államosdit játszik.“³⁸

Ezért úgy vélték, hogy a Monarchia többi elnyomott népével együtt a magyaroknak is fel kell lépniük, és fel is fognak lépni Bécs ellen. Valójában, függetlenül attól, hogy mennyire voltak jogosak a magyarok sérelmei Ausztriával szemben, a hatalom és tekintély, amelyet Magyarország nyert a dualizmus által, valamint a nemzetiségiek feletti magyar szupremácia letagadhatatlan tények voltak. A magyaroknak az a feltételezése, hogy fenntarthatják a szövetséget a két koalíció között, s ezzel egyidejűleg megőrizhetik a magyar szupremáciát, újabb jele volt annak, hogy milyen kevéssé értékelték meg a délszláv mentalitást. Még a magyar–délszláv barátság olyan szószólója is, mint Batthyány Tivadar gróf, hitt abban, hogy a nemzeti kisebbségek – beleértve a délszlávokat is – „... egyedül és kizárólag a magyarság útján keresztül várhatják jogaik kielégítését.“³⁹

Ezen elképzelés tarthatatlansága nyilvánvalóvá vált, miután 1906-ban végül a magyar koalíció vette át Magyarország kormányzását. A következő évben Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter kötelezővé tette a magyar nyelv ismeretét minden vasúti alkalmazott számára, s rendelete kiterjedt Horvátországra is. E lépés feleslegesen sértette meg a horvátok nemzeti érzékenységét. A szövetség felbomlott, mivel a magyar parlament horvát képviselői obstrukcióval vágtak vissza. Ugyanabban az évben Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter tovább élezte a politikai feszültséget azzal, hogy beterveztette oktatási törvényét. Bár e törvény bevezette az ingyenes állami oktatás rendszerét és felemelte a tanárok fizetését, nagy súlyt helyezett a magyarosításra. Ezenkívül – heves ellenérzéseket kiváltva – állami ellenőrzés alá vonta a nemzetiségi iskolákat.

Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása, s ugyanebben az évben a zágrábi horvát-szerb koalíció vezetőinek felségárulási pere (mindkettő nemzetközi érdeklődést váltott ki és a Monarchián belüli délszláv kérdésre irányította a figyelmet), majd végül az 1912–13-as Balkán-háborúk – ezek mind-mind olyan súlyos belföldi aggodalmakhoz és külpolitikai bonyodalmakhoz vezettek, amelyeket a bécsi vezetők mindig is el akartak kerülni.

Budapesten azonban olyan mélyre nyúltak a magyar nacionalista felfogás sémáinak gyökerei, hogy eleve megakadályozták ezen új realitások

felismerését. Mindenki – kezdve Jászi Oszkártól (aki a magyarok között leginkább értette meg a nemzeti kisebbségek helyzetét) Rákosi Jenőig, a *Buda-pesti Hírlap* sovinszta szerkesztőjéig – hitt, noha egymástól igen különböző módon, Magyarország területi integritásának, sőt, még a magyar szupremácia megőrzésének szükségességében is. Így nem volt lényeges kérdés, hogy ki mit tudott a szlávokról, vagy mit nem, mivel a megismerésből fakadó logikus konzekvenciák levonásának is áthidalhatatlan akadályai voltak.

Hosszútávon még a Jászi által tervezett kulturális autonómia is keresztezte volna a délszláv törekvéseket. Rövidtávon úgy tűnt, hogy a magyarok nemtörődömsége és a délszláv helyzetről való általános tájékozatlansága egy olyan illuzórikus politikát állandósít, mely azt a veszélyt rejtj magában, hogy az előrelátható változásokkal való szembesülés zűrzavart és kétségbeesést eredményez majd az erre felkészületlen magyarságban. Ilyen értelemben a délszláv probléma reális felismerése, mégha az megoldhatatlan volt is, legalább ezt a várható megrázkódtatást kiküszöbölhette volna.

A figyelmeztető jelek ellenére a világháború előtt nem került sor e szembesülésre, mivel radikális változások még nem következtek be. 1910-ben a szerbek veterán vezetője, Polit-Desančić a parlamentben még mindig fel tudta bosszantani magyar képviselőtársait azzal, hogy a nemzeti kisebbségeket politikai értelemben vett rabszolgákként jellemezte.⁴⁰ Politot és liberálisait azonban már háttérbe szorította a Szerb Radikális Párt, amely elsősorban az egyházi befolyás ellen és az általános választójog megszerzéséért harcolt, s nem támadta nyíltan a magyar uralmat. A szerb radikálisok szoros kapcsolatban álltak a kormányzó koalícióhoz tartozó magyar politikusokkal. E kapcsolatok fennmaradtak azután is, hogy a koalíció újra ellenzékbe szorult a nagy visszhangot keltő 1910-es választási bukást követően. A koalíció egyik vezéralakja, Batthyány Tivadar gróf a parlamentben a szerb radikálisokat mint hűséges hazafiakat vette védelmébe.⁴¹

A magyarországi szerb lakosság körében fokozódó széthúzás ösztönözte arra a magyar kormányt, hogy 1912-ben felfüggeszse a szerb ortodox egyház autonómiáját. E lépés azonban ahelyett, hogy elmélyítette volna a viszálykodást, teljesen ellenkező hatást váltott ki, mert valamennyi szerb politikai pártot egyesítette. 1912. augusztus 12-én kelt közös kiáltványuk „...tűlmutat már a nemzeti-egyházi önkormányzatért folyó harc körén. Ez a felhívás már előkészítő állomása a délszláv egységért folyó küzdelem deklarálásának.”⁴²

Ez idő alatt a magyar kormány képtelen volt biztosítani a horvát kormányzat lojalitását, ezért 1908-ban diktatórikus intézkedéseket vezetett be, melyek megszakításokkal 1913-ig álltak fenn. A horvátországi események magyar megítélése azonban továbbra is szigorúan jogi és alkotmányos alapon maradt. Lukács László miniszterelnök 1912. április 12-én elhangzott parlamenti székfoglalója jól példázza ezt a felfogást. „Ez alkalommal – jelentette ki – a Magyarország és Horvátország közötti viszonyról kívánok foglalkozni, amely a mi belügyünk. Akárki, aki törvényes bázison akar állni, és ezzel a kérdéssel foglalkozik, csak az 1868:XXX. törvényekre helyezkedhet, mely konstatálja, hogy Horvát-Szlavonországok mind jogilag, mind tetteleg Szent István koronájához tartoznak.”⁴³

Ugyanezt az alapvetően jogi szemléletet juttatta kifejezésre – jóllehet

nemi rugalmassággal – a Lukácsot felváltó Tisza István miniszterelnök is, aki miután megállapodást kötött a horvát-szerb koalícióval, 1913 novemberében helyreállította Horvátország alkotmányos kormányzatát. Tisza beleegyezett abba, hogy a sértő nyelvi intézkedéseket visszavonják az állami vasútra vonatkozó rendeletekből, cserébe a koalíció hozzájárult a *Nagodba* meghosszabbításához. Tisza nemcsak azért törekedett az egyezmény megkötésére, hogy megtalálja a modus vivendit a nem magyar nemzetiségekkel, hanem azért is, hogy sarokba szorítsa a megújult erejű horvát nacionalistákat. Ez utóbbiak a szerbekkel való együttműködés helyett egy Monarchián belüli „Nagy Horvátország” létrehozását tűzték ki célul. Ez – Magyarország és Ausztria egyenrangú társaként – magában foglalta volna a tulajdonképpeni Horvátországot, Dalmáciát, a szlovén tartományokat és Bosznia-Hercegovinát.

Tisza, csakúgy mint valamennyi magyar politikus, elfogadhatatlannak tartott egy ilyen „trialista” megoldást. Mivel az úgynevezett unionista „magyarón” horvát csoport csaknem teljesen jelentéktelenné vált, Tisza elhatározta, hogy szövetségre lép a horvát-szerb koalícióval – azzal a csoportosulással, melyet két rossz közül a jobbiknak vélt. Bár e lépés közvetlen taktikai szempontból ügyes volt, a miniszterelnök figyelmét elkerülte, hogy ez a szövetség legfeljebb átmenetileg kezeli a tüneteket, s nem hatol a délszláv probléma gyökeréig. Tisza, aki szenvedélyesen hitt a magyar szupremáciában, a nemzetiségeknek eddig tett engedményeket a végső határnak tartotta. Ezzel szemben a nemzetiségek számára ezek pusztán ugródeszkaül szolgáltak a széleskörű autonómia elérése felé – s e cél merőben különbözött Tisza elgondolásától.

E felfogások egymást kizáró volta bizonyára rejtve maradt volna egy ideig, ha nem tör ki 1914-ben az első világháború. A politikai és nemzetiségi ellenfelek között az *union sacrée* rövid időszaka után ismét felszínre kerültek a háború előtti problémák, s a gyorsan változó körülmények között a győzelem vagy a vereség tétje egyre nagyobb lett.

A magyar vezető politikusok ebben a megváltozott helyzetben sem tudtak túllépni a háborút megelőző elképzeléseiken. 1915 júniusában a horvát *Saborban* befolyásos képviselők felvetették azt, hogy valamennyi horvátlakta területet önálló államba kellene egyesíteni a Monarchián belül.⁴⁴ Tisza megpróbálta csökkenteni e törekvések jelentőségét, „teljesen izolált jelenség”-eknek nevezve őket, s a magyar parlamentben kijelentette: „... semmi szükség sem volt ezt a kérdést a mai pillanatban, ez alatt a háború alatt mint üszköt beledobni a mi ügyis eléggé komplikált viszonyunkba.”⁴⁵

A miniszterelnök akkor sem változtatott álláspontján, amikor 1915 tavaszán Sarkotić tábornok – egy horvát származású osztrák tiszt – kérve kérte, hogy tegyen valamit a délszláv kérdéssel kapcsolatban. Tisza azt felelte, hogy amíg tart a háború, addig nem szabad változtatni a Monarchia felépítésén. A tábornok – érzékenyen reagálva a délszlávok növekvő türelmetlenségére – azt válaszolta, hogy a háború kimenetelére várni már túl késő lesz. „Sok hazafi van a délszlávok között – jelentette ki a miniszterelnök –, akik megértik, hogy a háború alatt a Monarchiát nem lehet megreformálni.”⁴⁶

Nemsokkal e beszélgetés után Tisza egy megdöbbenően naiv levelet írt Skerlec Izván bárnak, melyben megnyugtató légkör kialakítását indítványozta a két ország között, valamint egy megbízható emberekből álló új

párt létrehozását Horvátországban.⁴⁷ Ekkorra már a magyar gyámkodást egyhangúlag nehezményezték a horvátok. Mind a horvát-szerb koalíció, mind a horvát nacionalista tábor – a jugoszláv, illetve nagyhorvát tervek jegyében – már hajlott arra, hogy Horvátország elszakadjon Magyarországtól.

1917 augusztusában, három hónappal Tisza leköszönése után a tapasztalt magyar politikust, Wekerle Sándort nevezték ki Magyarország miniszterelnökévé, de ő sem mutatott nagyobb megértést a délszláv helyzet iránt. Wekerle ellenezte a Horvátországot, Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát egyesíteni szándékozó osztrák tervet, mert felismerte, hogy ez jelentős lépés lenne a trializmus felé. Elhomályosítva álláspontjának valós indítékait, Botho von Wedel gróf német nagykövetnek ezt mondta: „A szlávok különösen szeretnek a saját maguk urai lenni, így kis struktúrára való felosztásuk megfelel a szláv karakternek.”⁴⁸ A szláv lélek iránti álszent érdeklődése a magyar terjeszkedés érdekeit akarta szolgálni, méghozzá úgy, hogy megghiúsítsa az osztrákok tervét. Azzal, hogy támogatta Bosznia-Hercegovina mint Magyarországhoz tartozó *corpus separatum* anektálását, azt remélte, valóra válhatja elképzeléseit.

Wekerle és Tisza is – aki ekkor már az ellenzék befolyásos vezetője volt –, tulajdonképpen egészen a háború végéig következetesen ragaszkodtak a délszláv kérdésben elfoglalt álláspontjukhoz. Tisza hajthatatlan maradt, még azon tapasztalatai ellenére is, amelyeket 1918 szeptemberében tényfeltáró útja során szerzett Horvátországban, Dalmáciában és Bosznia-Hercegovinában. Utazásának végén, Szarajevóban szomorúan vallotta be Sarkotićnak, hogy mennyire megdöbbenette azoknak az embereknek a zavarodottsága és hűtlensége, akiket korábban megbízhatóaknak tartott.⁴⁹ Megdöbbenését másnap harag váltotta fel, amikor a délszláv-orientációjú boszniai szerbek és horvátok egy memorandumot adtak át neki, melyben valamennyi délszláv nép egyesítését és önrendelkezési jogát követelték.⁵⁰

Útban Budapest felé Tisza megállt Eszéken (Osijek), ahol megbeszélést tartott a *Sabor* egyik horvát tagjával, Dr. A. Pinterović-csal. Pinterović nem értett egyet Tisza újfent hangoztatott kijelentésével, miszerint a dualizmust minden áron meg kell őrizni, mert szerinte a délszláv területek egyesülését már lehetetlen megakadályozni. Egy délszlávokra erőltetett határozat az antantnak jó ürügyet szolgáltatna a beavatkozásra – érvelt Pinterović –, s ez is amellett szól, hogy az emberek kívánságainak megfelelő rendezést kell elérni. „Hála Istennek – felelte Tisza –, mi nem jutottunk még olyan messzire. Elvégre mi nem vagyunk olyan helyzetben, mint Törökország a berlini kongresszuson!”⁵¹

E bátor szavak ellenére október folyamán a központi hatalmak helyzete általában, s különösképpen Magyarorszáé a rosszról válságosra fordult. Tisza maga jelentette be a magyar parlamentben: „... ezt a háborút elvesztettük.”⁵² Wekerle miniszterelnök ennek ellenére még október 22-én is csak azzal a feltétellel járult hozzá a délszláv területek egyesítéséhez, ha ez az egység Magyarországhoz kapcsolódva jön létre.⁵³ Tisza ingadozott. Még aznap két horvát nemzeti vezetőnek azt mondta, hogy horvátországi politikája elhibázott volt, s már elismeri a horvátok jogát a teljes függetlenséghez.⁵⁴ Tisza azonban nem tartott ki új álláspontja mellett. Három nap múlva ugyanis Ambrózy Lajos gróf, a külügyminisztérium egyik diplomatája azért tett neki

szemrehányást, mert Tisza még akkor is ragaszkodott ahhoz, hogy a délszláv területeket Szent István koronája alatt kell egyesíteni, amikor Bosznia-Hercegovina már végleg elveszett a Monarchia számára.⁵⁵

Semmi sem illusztrálhatná jobban a magyarok következetes rövidlátását a délszlávokkal kapcsolatban, mint Wekerle és Tisza magatartása a háború utolsó napjaiban. Az 1860-as évek óta a magyar politikai gondolkodást e rövidlátás jellemezte, mely egészen az utolsó pillanatig meghatározta a magyarok felfogását – még hetekkel azután is, hogy 1918. október 6-án a Dél-szláv Nemzeti Tanácsból egy de facto működő kormány alakult.

Fordította: **Duró Gábor**

Jegyzetek

1. Seton-Watson, Robert W.: The Southern Slav Question. London, 1911. VII.
2. Erényi Tibor - Hanák Péter - Szabad György: Magyarország története 1849-1918. Budapest, 1972. 620. (a továbbiakban: Erényi – Hanák – Szabad)
3. Baernreither, Joseph: Fragments of a Political Diary. London, 1930. 139. (a továbbiakban: Baernreither)
4. 1913. október 3. Országos Levéltár, Filmtár. Közös Minisztertanács: Jegyzőkönyvek, 1912-13; Feldmarschall, Conrad: Aus Meiner Dienstzeit. Bécs, 1922. III. 461.
5. Baernreither 136.
6. Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Budapest, 1934. 2. köt. 325-327. (a továbbiakban: Gratz); Hegedűs Lóránd: Két Andrássy és két Tisza. Budapest, 1937. (a továbbiakban: Hegedűs); Tisza báró Burián Istvához 1914. augusztus 14-én. In: Tisza István összes művei. Budapest, 1924. 2. köt. 93.; Thallózy: Napló. 10/5, Nr. 2744. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.
7. Kosáry Domokos: A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841-1844. Századok, 1943. 7-10. sz. 387.
8. Báró Wesselényi Miklós: Szózat. A magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. 78., 99., 250.,
9. Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Pest, 1865. 44.
10. Mikszáth Kálmán: A Tisztelt Ház. Budapest, 1917. 43-44.
11. Pesty Frigyes: Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Budapest, 1885. 119.
12. Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok, 1958. 5-6. sz. 670.
13. Beksics Gusztáv: A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Budapest, 1892. 248.; Báró Thoroczkay Viktor: A magyar állam és nemzetiségei. Budapest, 1896. 116., 122.; Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika. Budapest, 1903. 212.
14. Bartha Miklós összegyűjtött munkái. Budapest, 1910. 3. köt. 560-561.
15. Gróf Zay Miklós: Croatic Res (Zágrábi levelek). Budapest, 1893. 8., 9., 10., 36., 37., 40., 42.
16. Vucinich, Wayne S.: The Serbs in Austria-Hungary. Austrian History Yearbook. 3. 1967. 2. köt. 4. (a továbbiakban: Vucinich)

17. Erényi - Hanák - Szabad 266.
18. Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. Budapest, 1946. 114.
19. Fischel, Alfred: Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart, 1919. 386-387.; Petrovich, Michael Boro: A History of Modern Serbia 1804-1918. New York, 1976. 2. köt. 387.
20. Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Budapest, 1952. 1. köt. 294. (a továbbiakban: Kemény)
21. Erényi - Hanák - Szabad 270.
22. Stastny, Vladislav: Slovanství v Narodním Zivote Cechu a Slovaku. Prága, 1968. 328.
23. Kemény 734-735. A magyar kormány által közzétett 1900-as statisztikai adatok alapján Újvidék lakosainak 35.6%-a volt magyar, 21.8%-a német és 33.9%-a szerb; Zomboron ugyanez az arány 31.2%, 8.1% és 40.8% volt. In: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910. 17. köt. 21.
24. Hálás vagyok ezért a megjegyzésért George Barany professzornak (University of Denver), akivel megvitattam esszém témáját.
25. Hinóra Sándor: A szomszéd népekkel való kapcsolataink. Budapest, 1962. 234. (a továbbiakban: Hinóra) A magyar-szerb kulturális kapcsolatok igen megalapozottak voltak a 19. sz. első felében. Az író és költő Vitkovics Mihály otthonában gyakran találkoztak olyan írók-írodalmárok, mint Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi és Vörösmarty. (ld. uo. 160.) Emellett ugyanebben az időszakban a magyarországi szerb értelmiség tagjai – kik közül sokan éltek a Vajdaságon kívül, szétszóródva az országban –, közeli kapcsolatban álltak magyar liberális politikusokkal. Ld. Kovács Endre: Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848-49-ben. Budapest, 1958. 12.
26. Thim József: A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története. Budapest, 1935. 3. köt. 695.
27. Hinóra 390-391.
28. Jókai Mór: Emlékeim. Budapest, 1875. 1. köt. 45-46.
29. A szerb ortodox egyház összetett szerepet játszott a szerb nacionalizmus kibontakozásában a 19. sz. végén és a 20. sz. első évtizedben. Egyfelől a főpapság hajlandó volt együttműködni a magyar kormánnyal, amit rosszakaróik megalkuvó politikának tartottak. Másfelől az egyházi autonómia fontos garanciának bizonyult a kiterjedt oktatási láncolat megóvásában, amelyhez 1914-re számos középiskola és 356 elemi iskola tartozott. Vucinich írja a *The Serbs in Austria-Hungary* c. munkájában (42.): „A még fennálló egyházi autonómia, bár az elemi iskolákra gyakorolt befolyását fokozatosan korlátozták, a szerbek és a románok helyzetét megkülönböztette a még inkább alárendelt helyzetű szlovákoktól és ruténoktól.“ Kann, Robert A.: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*. New York, 1964. 1. köt. 287.
30. Kemény 287.
31. Djordjevic, Dimitrije: The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor. *Austrian History Yearbook*. 3. 1967. 2. köt. 75.
32. Berend T. Iván - Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1974. 72.
33. Katus László: Über die Wirtschaftlichen und Gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrange in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Die Nationalitätenfrange in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900-1918*. Budapest, 1966. 183., 208.
34. Seton-Watson, Robert W.: *Racial Problems in Hungary*. London, 1908. 466.
35. Kemény 4. köt. 631.

36. Djordjevic, Dimitrije: Tentatives de collaboration Serbo-Hongroise en 1906. In: Acta Lugoslaviae Historica. 1970. 1. köt. 118-120., 124-125.
37. Vucinich 20.
38. Eötvös Károly: A Habsburgok politikája. Kézirat. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Levéltár. Quart. Hung. 2048.
39. Gróf Batthyány Tivadar: Beszámolóim. Budapest, é. n. 1. köt. 77.
40. Kemény 5. köt. 321.
41. Kemény 5. köt. 470.
42. Kemény 5. köt. 561.
43. Kemény 5. köt. 537.
44. Gratz 326.
45. 1916. január 26. Az országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. 28. köt. 479.
46. Ritter von Steinitz, Eduard: Erinnerungen an Franz Joseph I. Berlin, 1931. 350.
47. 1915. július 25. Wien. Haus- Hof- und Staatsarchiv. Kabinett Kanzlei-Geheim Akten. K-28.
48. Wedel Hertling kancellárnak 1917. december 20-án. Németország. Auswärtiges Amt. Abteilung A. 85-86. Nr. 379.
49. Tonelli Sándor: Tisza István utolsó útja. Stefan Sarkotić vezérezredes naplója. Szeged, 1941. 94-95.; Krizman, Bogdan: Die Politische Tournee Stephan Tiskas im Herbst 1918. Der Donauraum 1968. 13. no. 4: 226. (a továbbiakban: Krizman)
50. Tisza tényfeltáró útjának részleteit és elemzését ld. Gabor Vermes: István Tisza. New York, 1985.; Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 1994.
51. Krizman 231.
52. 1918. október 17. Képviselőházi napló. 41. köt. 292.
53. Komjáthy Miklós : Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates des Österreich-Ungarischen Monarchie 1914-1918. Budapest, 1966. 699.
54. Funder, Friedrich: Vom Gesten ins Heute. Bécs, 1971. 447-448.; Hegedűs 358.; Windischgraetz, Prince Ludwig: My Memoirs. London, 1921. 262.
55. Ambrózy Tiszának 1918. október 25-én. A Magyar Református Egyház Archívuma. Tisza-iratok 20-41/16.

Vermes Gábor műveinek válogatott bibliográfiája

Könyv:

István Tisza: The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist. New York, 1985. East European Monographs. Columbia University Press.

Tisza István. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

Különböző kötetekben megjelent tanulmányok:

The October Revolution in Hungary: From Karolyi to Kun. In: Hungary in Revolution, 1918–1919. Nine Essays. Szerk. Ivan Völgyes. Lincoln, 1971. The University of Nebraska Press.

Leap into the Dark: The Issue of Suffrage in Hungary during World War I. In: The Habsburg Empire in World War I. Szerk. Robert Kann–Béla Király–Paul Fichtner. Boulder, 1977. East European Quarterly Press.

South Slav Aspirations and Magyar Nationalism in the Dual Monarchy. In: Nation & Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich. Szerk. Ivo Banac—John G. Ackerman—Roman Szporluk. Boulder, 1981. East European Monographs.

Hungary and the Common Army in the Austro-Hungarian Monarchy. In: Society in Change. Studies in Honor of Bela K. Kiraly. Szerk. Steven Bela Vardy—Agnes Huszar Vardy. Boulder, 1983. East European Monographs.

Hungarian Politics and Society on the Eve of Revolution. In: Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbour States, 1918–1919. Szerk. Peter Pastor. Highland Lakes, N. J. 1988. Atlantic Research and publications.

Istvan Tisza. In: Hungarian Statesmen of Destiny, 1860–1960. Szerk. Paul Bödy. Boulder, 1989. Social Sciences Monograph.

Hungary's Unprecedented Opportunity: A Historical Interpretation. In: Comparative Social Research. vol. 14. 1994. február

Cikkek:

The Agony of Federalism under the Karolyi Regime, 1918–1919. East European Quarterly 6. 1973. 487–503.

The Slovak Dilemma in Austria-Hungary. Slovakia 25. 1975. 105–116.

Count Istvan Tisza and the preservation of the Old Order. The Canadian-American Review of Hungarian Studies 2. 1975. 33–42.

Lexikon szócikk Károlyi Mihályról és Tisza Istvánról: Biographisches Lexikon Südosteuropa. München, 1976. Südosteuropa Institut der Universität München.

The Impact of the Dual Alliance on the Magyars of the Austro-Hungarian Monarchy. East Central Europe/L'Europe du Centre-Est 7. 1980. 310–325.

Lexikon szócikk gróf Apponyi Albertről, Kemény Ferencről, Giesswein Sándorról és Ziępernowszky Annáról: Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders. Westport, CT. 1985. Greenwood Press.

Budapest, Philadelphia. John Lukács: Budapest 1900. BUKSZ 1992. 30–34.

Széchenyi and Posterity: Changing Perception about Széchenyi in the 19th and 20th Centuries. East European Quarterly 1994.